

Tomtningar från järnålder och medeltid på Skagshalvön i norra Ångermanland.

**Del av projektet:
Maritima näringsstrukturer och kulturmiljöer i
Ångermanland 800-1800. Exemplet
Risöfjärden/Skagshalvön.**

Arkeologiska undersökningar av fornlämningarna
Raä 72, 73, 74 och 79 inom Risöfjärdsprojektet

Fastighet: Ällön 2:2 Socken: Grundsunda socken
Kommun: Örnsköldsvik Landskap: Ångermanland

**Rapportnummer 2011:6
Maria Johansson och Leif Grundberg**

Omslagsbild: Raä 72:4
Murberget Läns museet Västernorrland
Box 34
871 21 Härnösand
www.murberget.se

Tomtningar från järnålder och medeltid på Skagshalvön i norra Ångermanland.
Fastighet: Ällön 2:2 Socken: Grundsunda socken Kommun: Örnsköldsvik
Landskap: Ångermanland
© Murberget Läns museet Västernorrland, Maria Johansson, Leif Grundberg
Härnösand 2011
Foto: Murberget

ISSN 2000-0111

Innehåll

Sammanfattning	4
Förord.....	5
Inledning	6
Bakgrund och förutsättningar.....	7
Tomtningar i norra Ångermanland och Grundsunda	8
Målsättning, metod och genomförande	11
Beskrivning av fornlämningarna	12
RAÄ 72.....	12
RAÄ 73.....	12
RAÄ 74.....	12
RAÄ 79.....	13
Dokumentation och undersökning.....	14
Fornlämning RAÄ 72	14
Tomtning RAÄ 72:4.....	14
Fornlämning RAÄ 73	15
Fornlämning RAÄ 74	15
Fornlämning RAÄ 79	15
Tomtning RAÄ 79:3.....	15
Analys	16
14C-datering.....	16
Osteologisk analys.....	16
Makrofossilanalys	16
Tolkning och diskussion – säljakt i det yttersta kustbandet.....	17
Referenser	18
Otryckta källor.....	18
Bearbetningar.....	18
Tekniska och administrativa uppgifter.....	19
Bilagor	20
Osteologisk analys RAÄ 72:4	20
Benlista	20
Kommentar	20
Makrofossilanalys	21
Fotoprotokoll.....	22
Kartor och ritningar	27

Sammanfattning

Inom ramen för Risöfjärdsprojektet undersöktes 1990 fyra s.k. tomtningslokaler på Skagshalvön i södra delen av Grundsunda socken, norra Ångermanland. Undersökningarna omfattade huvudsakligen dokumentation genom kartering, uppmätning och fotografering. I några av tomtningarna insamlades också jordprov för makrofossilanalys.

I tomtningen RAÄ 72:4, som ligger på ett klapperstensfält ca.14 m.ö.h strax innanför Skeppsmalns fiskeläge, undersöktes hälften av en 1,40x1,30 m stor härd. Ben, kol och några enstaka bitar eldslagningsflinta påträffades vid undersökningen. Den osteologiska analysen visade att benen uteslutande härrör från säl (möjligen kutar från vikaresäl). Kolprov från härdens kunde dateras till vendeltid.

Kol från tomtningen RAÄ 79:3, som ligger på hällmark i ett mer exponerat läge, har daterats till yngsta vikingatid/äldre medeltid.

Undersökningarna har visat att tomtningarna i området skiljer sig från varandra med hänsyn såväl till ålder som till karaktär och sannolikt även funktion.

Förord

I denna rapport presenteras undersökningarna av ett antal så kallade tomtningar i Grundsunda socken i norra Ångermanland. Denna fornlämningsstyp finns i det yttersta kustbandet längs hela norrlandskusten och ett stort antal ligger just i kustsocknen Grundsunda. Tomtningarna utgör därmed ett viktigt källmaterial för Risöfjärdsprojektet, ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt som syftade till att studera bebyggelseutveckling och resursutnyttjande i maritima kulturmiljöer i Ångermanland under såväl förhistorisk som historisk tid. Risöfjärden är den södra delen av Grundsunda socken. Projektets fullständiga namn lyder "Risöfjärdsprojektet. Maritima näringsstrukturer och kulturmiljöer i Ångermanland c. 600-1800. Exemplet Risöfjärden/Skagshalvön".

Länsmuseet Västernorrland i Härnösand var huvudman för projektet som bedrevs i nära samarbete med Örnsköldsviks museum och Umeå universitet. Finansieringen har huvudsakligen skett via Björkå AB fornminnesfond, men medel har även tillskjutits av Centret för arktisk kulturforskning (CAK) vid Umeå universitet, Örnsköldsviks kommun, Kempestiftelserna och Länsarbetsnämnden i Västernorrlands län. Sammanställning, fotoscanning samt hopplöckning och redigering av rapport gjordes av Maria Johansson Länsmuseet Västernorrland Murberget 2011.

Leif Grundberg

Inledning

Under sommaren 1990 genomförde Risöfjärdsprojektet arkeologiska undersökningar i anslutning till fornlämningarna RAÄ 72, 73, 74 och 79 i Grundsunda socken i norra Ångermanland. Risöfjärdsprojektet är ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt som genomförs med Läns museet Västernorrland som huvudman i nära samarbete med Örnsköldsviks museum och Umeå universitet. Projektet syftar till att studera maritima näringsstrukturer och kulturmiljöer i Ångermanland under yngre järnålder och historisk tid. Tomtningsundersökningarna har tidigare presenterats preliminärt i boken "Arkeologi nolaskogs" (Grundberg 1992).

Undersökningarna leddes av Leif Grundberg som också utarbetat rapporten. Vid undersökningarna deltog även arkeologerna Päivi Kontio och Anette Glöde. Karteringen av RAÄ 72 genomfördes med hjälp av Ejler Forsberg vid Plan- & byggkontoret, Örnsköldsviks kommun.

Bakgrund och förutsättningar

Utnyttjandet av de maritima resurserna längs norrlandskusten kan studeras med hjälp av olika typer av bebyggelselämningar i det yttre kustbandet. Inge Lindström och Lena Olofsson (1993, se även Olofsson & Lindström 1990) har för de bottniska fiskelägenas vidkommande redogjort för skillnaden mellan husgrundsfiskelägen och tomtningsfiskelägen från historisk tid. Härutöver förekommer dock en annan typ av tomtningar som i allmänhet ligger på nivåer mellan 10 och 20 m.ö.h, och som p.g.a. den kraftiga landhöjningen i området anses tillhöra förhistorisk tid. Dessa är vanligtvis uppbyggda av ovala, rektangulära eller runda låga stenvallar i större eller mindre grupper i klapperstensområden nära kusten.

De bottniska tomtningarna uppmärksammades ur arkeologisk synvinkel redan av Gustaf Hallström (1942:234; 1949:71ff), men det var först under 1980- och 90-talen som mer målinriktade arkeologiska undersökningar genomfördes. Riksantikvarieämbetets (RAÄ) fornminnesinventering är förstås grundläggande i detta avseende, men vad gäller arkeologiska utgrävningar så har sådana fr.a. skett inom ramen för det s.k. Säl fångstprojektet, som bedrivits av Centret för arktisk kulturforskning (CAK) vid Umeå universitet under ledning av Noel Broadbent (1988, 1989a, 1989b, 1991).

Peter Norman har i sin avhandling om medeltida utskärsfiske (1993) presenterat tomtningar längs hela Sveriges kuster som registrerats vid RAÄ:s fornminnesinventering (se även Norman 1995:44ff). Normans genomgång visar att tomtningar som kan förmodas härröra från järnåldern (d.v.s. de som ligger över eller kring 10 m.ö.h) längs norrlandskusten har sin tyngdpunkt i norra Ångermanland, Västerbotten och södra Norrbotten (Norman 1993:40ff). I Västernorrland är 171 sådana tomtningar registrerade på 74 lokaler.

De senaste årens undersökningar har visat att dessa anläggningar är rester efter enkla bostäder som utnyttjats säsongsmässigt i samband med säljakt (t.ex. Broadbent 1988; Nilsson 1989; Klang *et al.* 1991). Tomtningarna förekommer dels i små grupper med 2-5 anläggningar, dels i stora koncentrationer om upp till 25 tomtningar. Olofsson & Lindström (1990:91-97, karta 17; Lindström & Olofsson 1993) har tydligt visat att de större tomtningslokaler, såsom vid Stor-Rebben i Norrbotten, Grundskataräften, Stora Fjäderägg och Snöan i Västerbotten, Södra Ulvön i Ångermanland samt Hornslandet i Hälsingland alla ligger på oskyddade platser där landvredet (den landfasta isen) går mycket nära kusten. Deras slutsats är att dessa tomtningar sannolikt har använts som basläger vid isjakt på vikaresäl under vårvintern, förslagsvis av jägare från den österbottniska sidan.

Ett femtontal ¹⁴C-dateringar från större tomtningslokaler i Västerbotten och Norrbotten (Broadbent 1989b) visar samstämmigt på en datering till vendel- (600-800 e.Kr.) och fr.a. vikingatid (800-1100 e.Kr.). Till skillnad från Lindström & Olofsson menar Broadbent att tomtningarna huvudsakligen har använts i samband med kollektiv höstfångst av säl med nät. Broadbent (1991) anser att tomtningsgrupperna representerar fasta båtlag som motsvarar en bakomliggande byorganisation. Tomtningarna skall sålunda spegla järnåldersbebyggelsen i sin helhet, och ge en bild av antalet byar inom respektive kuststräcka. Broadbents tolkning innebär indirekt att hela Övre Norrlands kustland har haft en fast bybebyggelse under yngre järnålder, trots att inga lämningar efter gårdar från denna tid ännu har hittats arkeologiskt. Evert Baudou (1988:170-171) ser de äldsta tomtningarna som ett led i en "antydan till expansion som finns i södra Västerbottens kustland" redan under folkvandringstiden, och hänvisar därvid även till pollendiagrammen från Umeåtrakten och ånger-namnen. Expansionen, menar Baudou, saknar motsvarighet i Mellannorrland, men han ser de nya inslagen i södra Västerbotten "som utlöpare från Mellannorrlands agrara bygd".

Lillian Rathje ansluter sig i sin avhandling (2001:63ff, 119ff) till Broadbents tolkning att tomtningarna huvudsakligen har använts i samband med närboende byars säl fångst med nät under hösten.

Tomtningar i norra Ångermanland och Grundsunda

1990 genomförde Riksantikvarieämbetet (RAÄ) en fornminnesinventering för den nya ekonomiska kartan i Ångermanlands kustland. Örjan Hermodsson (1993:179f) konstaterar i en sammanställning av resultaten från denna inventering att tomtningarna utan motstycke utgör den talrikaste typen av de kustbundna näringarnas fornlämningar. Över 90 % av de sammanlagt 90 tomtningar som registrerades på 31 platser i området återfinns i Grundsunda socken. Materialet fördelar sig enligt Hermodsson som följer (tabell 1):

Tabell 1. De R-markerade tomtningarnas fördelning i höjdintervall med avseende på hela lokalens höjd över havet. Tomtning/lokal. Efter Hermodsson 1993.

M.ö.h.	Arnäs	Grundsunda	Nätra	Själevad
> 5		23/6		
>10		47/11		
>15		6/4		2/2
>20		7/2		
>25	1		1	3/3

Tomtningarna i Grundsunda sn har i tabellform sammanställts i tabell 2. I denna tabell redovisas 96 tomtningar på sammanlagt 30 lokaler. Skillnaden gentemot Hermodssons sammanställning i tabell 1 – 84/23 – beror på att även osäkra lämningar, d.v.s. sådana som ej har R-markerats vid inventeringen, har tagits med i tabell 2.

Av tabellen framgår vidare att merparten av tomtningslokalerna av ekonomiska kartans höjdkurvor att döma ligger mellan 10 och 15 m.ö.h (11 lokaler med 47 tomtningar), närmast följt av intervallet 5-10 m.ö.h (9 lokaler med 27 tomtningar). De flesta tomtningarna är rektangulära (c. 40), men några är också runda respektive ovala (ett 20-tal av varje typ). Därutöver förekommer enstaka kvadratiske och halvrunda lämningar. Åtskilliga lokaler består endast av tomtningar, men nära samband med andra fornlämningstyper finns i flera fall, varvid gropar i klapper är den vanligaste kombinationen. En särställning bland tomtningslokalerna intar området kring Högberget norr om Husum (RAÄ 230-232), där sammanlagt ett 40-tal anläggningar (inkl. gropar och rösen) registrerades av förf. 1990. Denna lokal stämmer väl överens med de tidigare nämnda stora tomtningslokalerna längs Bottenhavskusten som ligger nära det s.k. landvredet under vårvintern.

Tomtningarnas yttermått varierar mellan 1,5 och 8 m i diameter, och några lämningar (8) är indelade i flera "rum". Vallarna är vanligtvis 0,3-1 m breda och uppbyggda i klapperstensfält, men även enkla stenrader direkt på berghällar förekommer. Ett 15-tal tomtningar har en eller flera öppningar, och i ett 20-tal fall begränsas en eller flera sidor av tomtningen av lodräta stenblock eller bergväggar. Vidare finns antydning till härd i c. 10 anläggningar.

Tabell 2. Registrerade tomtningar i Grundsunda socken. Källa: Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Lokaler belägna inom Risöfjärdsprojektets undersökningsområde har markerats med asterisk (*).

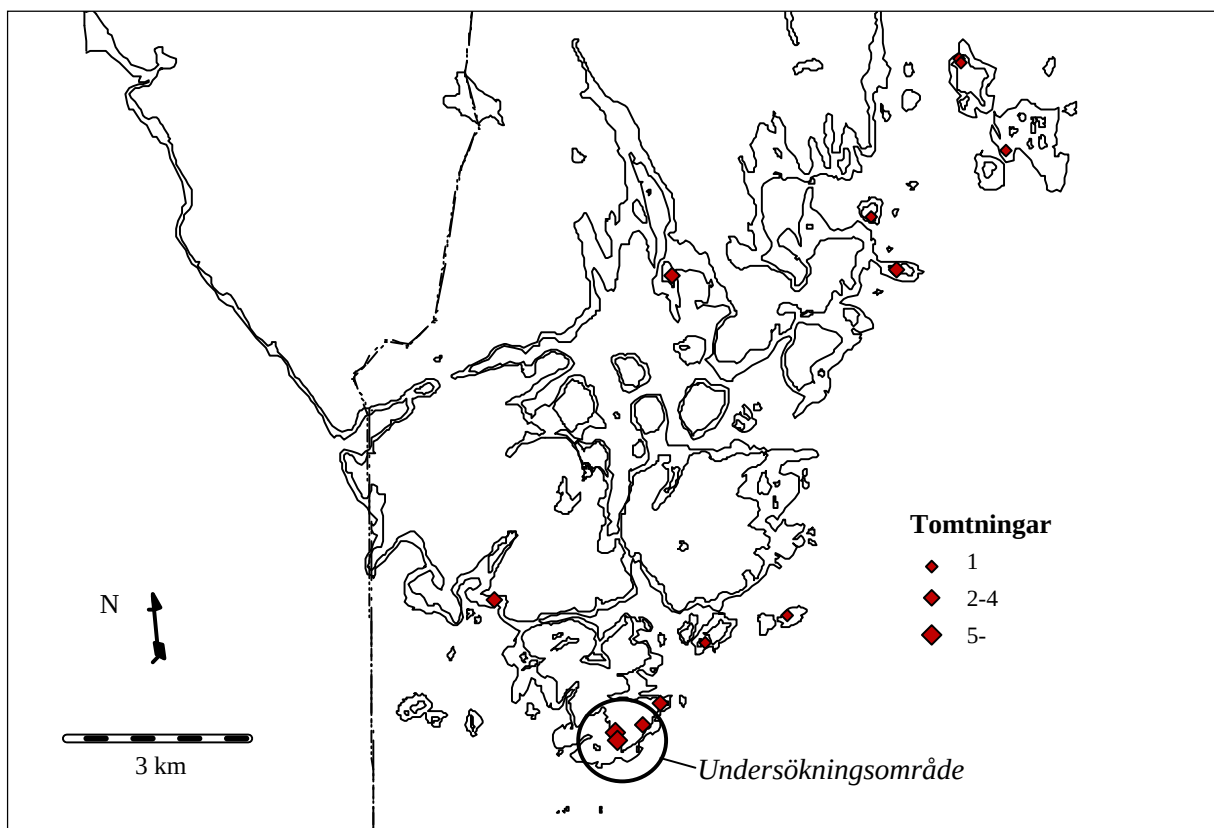
RAÄ	M.ö.H	Typ	Yttermått	Innermått	Vall (br/h)	Blockvägg	Flera rum	Öppning	Härd	Miljö	Övrigt
44	10	2 rekt	6-6,5x4,5-5	5-6x4-4,5	0,5-0,8/0,4-0,5					2 lab, 3 gr, 3-4 skår, 1 sjöm	
69	?	1 rund	3 diam		0,6-1/-						
72*	5	2 runda 2 ovala 2 rekt 1 halvru	5 diam 5x4-6x5 3x2,5-5,5x4 4x3	3 diam 3x2-4x2,5 2x1-3x2,5	0,5-1,5/0,3-0,4 0,5-1/0,3-0,5 0,5/0,3-0,4 0,5-1/0,3	1		1	2		
73*	10	2 rekt 1?kvad	4x3-7x4 3x3	3,5x2,5-4x3 1,5x1,5	0,3-1/0,2-0,5 0,3-0,6/0,3	1	2				
74*	5	2?rekt	2,5x2-5x3	1,5x1-2x1,5	0,5-1,5/0,3-0,4	2					
75*	10	1?rund	3,5 diam	2,5	0,3-0,5/0,25						
79*	20	1 oreg 2 ovala 1?rund	4x3 3x1,5-3,5x2 2 diam	2x1-2x2	0,2-0,4/0,2-0,4 0,2-0,5/0,2-0,5			2 1	1?		1 stenvarv direkt på berghäll
80*	10	1 kvadr 1 oval 1?rund	4x4 5x4 3 diam	3x3 3x2 2 diam	1/0,4 1,5-2/0,4 1/0,2	1 1			1?		
83*	5	2?rekt 1?oreg	4,5x2 3x2	3,5x1,5	0,2-2/0,15-0,2 0,2-0,4/0,25		2			stenvall	
92*	15	2?rekt	2x2-4x3,5	1,5x1-3x3	0,4-0,5/0,2-0,3	2		1			
210	15	1 rund 2?rekt	1,5 diam 2,5x2-3x2	1 diam 1,5x1-2x1,5	0,2-0,4/0,2-0,4 0,4-0,5/0,3	1				stenrad	1 stenvarv på berghäll
211	10	1 kvadr 1 rekt 1 rund	5x5 7x6 3 diam	4x4 6x5 2x2	0,3-0,5/0,3 0,3-0,5/0,1-0,2 0,5-1/0,3	1 1 1					Med grop
212	5	3 runda 6 ov/rekt	3-8 diam 3x2-5x5	2,5-6,5 1,5x1-3x3	0,5-1/0,2 0,3-0,7/0,2-0,4				1?	1 stenugn? 1 stensaml	

213	10	3 rekt 4 ovala 1 rund	3,5x2,5- 6x3,5 2,5x2-5x4 3,5 diam	2x2-4x3 2x1,5-3,5x2,5 3 diam	0,4-1/0,1-0,2 0,4-0,8/0,1-0,4 0,5/0,2	1		1?	1?	2 gistgårdar 4 stensaml	
214	5	1 oval?	5x3,5	3x1,5	0,4-0,8/0,2					grop i klapper	
216	25	1 rekt	3x2,5	2x1,5	0,3/0,2			1			
230	10	3 runda 2 rekt	2,5-3 diam 5,5x3,5-4x3	1,5-2,5 3x2-2x2	0,3-1/0,3 0,3-1/0,2-0,3	1		2	1?	3 gropar	
231	10	16 ov/rekt 3 runda	3x2,5-6x5 3-4 diam	2x1,5-4x3 1,5-3 diam	0,3-1/0,2-0,4 0,3-1/0,3		1	4	1?	10 gropar	
232	15	2 kvadr 1 rund	2x2-3x3 1,5 diam	1,5x1-2x2 1 diam	0,3-0,4/0,2 0,3/0,2						1 stenvarv på berghäll
233*	20	3 ovala/ oreg?	1x2		0,2-0,3/0,7					2 gravar?, 1 grop, 2 stencirklar	
276	5	1 halvru 1 rekt	5,5x4 5x7		0,7-1/0,2-0,4 1-1,5/0,2-0,3		1 1	1 1	1?	3 ugnar 1 stenpackn	
310*	10	1 rekt	4,5x3,5	3,5x3	0,2-0,5/0,2-0,5	1					
316*	10	1 rekt	5x3	3,5x2	0,4-0,8/0,2-0,3		1			2 lab, 3 skåre, 1 sjömärke	
321*	15	1 rekt	6x4	4x3	0,4-0,8/0,3-0,4	1		1	1?	4 gropar	
322*	5	1 rund?	3 diam	1,5-1,8	0,3-0,4/0,2-0,3			1		1 grop	
326*	5	1 halvru?	4x2,5	2,5x1,5	0,5-1/0,3-0,5	4					skåre?
332*	10	1 rekt	6x5	5x4	0,5/0,3					1 odl.röse, 2 stenrader	
338	5	1 rund	5 diam	3x2,5	1-1,5/0,3-0,8	1					
340	15	1 rund 1 rekt	5 diam 6x5	4 diam 3,5x2,5	0,2-0,8/0,2-0,3 1/0,4		1			grop i klapper	1 stenvarv på berghäll
343	25	1 rund	3 diam	2 diam	0,3-1/0,2					8-10 gropar i klapper	1 stenvarv på berghäll

Målsättning, metod och genomförande

Tomtningslokalerna i södra delen av Grundsunda består huvudsakligen av mindre grupper och skiljer sig i vissa avseenden från de stora tomtningslokaler som har undersökts i Övre Norrland. I Risöfjärdsområdet finns femton tomtningslokaler registrerade (fig. 1). Syftet med Risöfjärdsprojektets undersökningar var att försöka ta reda på hur gamla tomtningarna i området kring den s.k. Skagshalvön är och vad de har använts till. Undersökningarna inriktades därför mot ett mindre antal lämningar av olika typer och i olika topografiska lägen i avsikt att studera eventuella skillnader ur kronologiskt och funktionellt avseende. Fornlämningarna RAÄ 72, 73, 74 och 79 valdes ut för närmare undersökning. Topografiskt är dessa belägna i ytterskärgården på Skagshalvön. Dessa tomtningar skiljer sig alltså åt i flera avseenden från de stora tomtningslokaler som tidigare har undersökts i Norrland. Undersökningarna bestod huvudsakligen av dokumentation genom kartering, uppmätning och fotografering, men även av några begränsade utgrävningar/provtagningar.

Den största insatsen gjordes vid RAÄ 72 vid Skeppsmaln på Skagshalvön i Grundsunda, där hela fornlämningsområdet med ett tiotal anläggningar på en klapperstensterrass detaljkarterades. Detta område har tidigare berörts i en seminarieuppsats av Lena Nordin (1972). På lokalplanet uppmärksammades och skyltades tomtningarna vid Skeppsmaln redan på 1970-talet av hembygdsvetenskaperna Otto och Ester Lundström (1982:112ff).

Figur 1. Registrerade tomtningar i södra delen av Grundsunda sn, med undersökningsområdet markerat.

Beskrivning av fornlämningarna

Vid RAÄ:s fornminnesinventering för ekonomiska kartan i Grundsunda sn 1990, beskrevs de aktuella fornlämningsområdena som följer. Författaren hade förmånen att själv få genomföra inventeringen i området:

RAÄ 72

Terräng: Småkuperad avsats med mot VSV sluttande delvis övertorvad klapper. Skogsmark med i huvudsak gles granskog.

Tomtningar. Inom ett 100x30 m st område (NNÖ-SSV) är 9 tomtningar, varav 2 osäkra. Av dessa är 2 närmast runda, 5 m diam, 2 närmast ovala 5-6x4-5 m st och 4 närmast rektangulära, 3-5,5x2,5-4 m st. De utgörs vanligen av 4x2,5-3x2 m st delvis rensade ytor, som begränsas av 0,5-1,5 m br, vanligen 0,5-1 m br, och 0,3-0,5 m h vallar av i huvudsak 0,2-0,4 m st stenar.

En har antydning till hård i mitten. Två har öppning (?) i NV.

En osäker tomtning längst i S är närmast halvcirkelformad, och begränsas i V av en intill 0,4 m h berghäll (N-S). Dess S del är stenfylld (spismursrest?).

En tomtning består av en enkel stenrad i vinkel mot lodräta bergväggar.

RAÄ 73

Terräng: Mot S sluttande klippavsats i storblockig moränmark med berg i dagen. Skogsmark med gles tallskog.

1) *Tomtning*, närmast rektangulär 7x4 m (Ö-V), indelad i två rum. Det V rummet består av en rektangulär 2,5x2 m st delvis rensad yta (Ö-V). Det Ö är c 1,5x1 m (N-S), och begränsas mot V av en stenrad.

Vallarna är c 1 m br och intill 0,5 m h av i allmänhet 0,2-0,5 m st stenar. I V delen är ett 1,2 m l och 0,5 m h stenblock.

Intill och Ö om nr 1 är

2) *Tomtning*, närmast rektangulär 4x3 m (Ö-V). Den består av en c 3,5x2,5 m st delvis rensad yta (Ö-V), som begränsas av en 0,3 m br och 0,2 m h vall av 0,2-0,3 m st stenar.

Vallarna är övertorvade och otydliga i N, S och V. Beväxt med några mindre granar.

C 17 m 190 gon om nr 2 är

3) *Tomtning?*, närmast kvadratisk, 3x3 m (N-S) och intill 0,3 m h, bestående av en 1,5x1,5 m st rensad yta.

Vallarna är 0,3-0,6 m br och intill 0,3 m h, av 0,2-0,4 m st stenar. Begränsas i N av ojämn berghäll.

RAÄ 74

Terräng: Storblockig moränmark med berg i dagen och klappersten. Skogsmark med gles tallskog.

1) *Tomtning*, rektangulär 5x3 m (190-390 gon). Den består av en 2x1,5 m st delvis rensad yta (N-S), som begränsas av en 1,5 m br och intill 0,4 m h vall av 0,15-0,4 m st stenar. I Ö begränsas den av en 5 m l och 2 m h lodrät klipphäll (N-S).

I NV hörnet växer en tall.

6 m 220 gon om nr 1 är

2) *Tomtning*, rest av?, närmast rektangulär, 2,5-2 m (N-S). Bestående av en c 1,5x1 m st delvis urplockad yta (N-S). Vallarna är c 0,5 m br och 0,3 m h av 0,2-0,4 m st stenar. Begränsas i S av en 1,4 m h lodrät berghäll. V vällen vilar på en 0,5 m h hållavsats.

RAÄ 79

Terräng: N delen av mot ONO svagt sluttande berghäll. Skogsmark med berg i dagen och gles tallskog.

1) *Tomtning*, närmast njurformad, 4x3 m (40-240 gon), bestående av två rum. Det N rummet är rektangulärt, 2x1 m (140-340 gon) med öppning i NV, och det S oregelbundet, c 2x2 m. Vallarna, som är tätast runt det N rummet, består vanligen av 0,2-0,4 m st stenar lagda i ett varv på flat håll.

30 m 90 gon om nr 1 är

2) *Tomtning*, oval, 3x1,5 m (170-370 gon) bestående av 0,2-0,4 m st stenar, lagda i ett varv på flat håll. På NÖ långsidan är en 1,5 m st öppning.

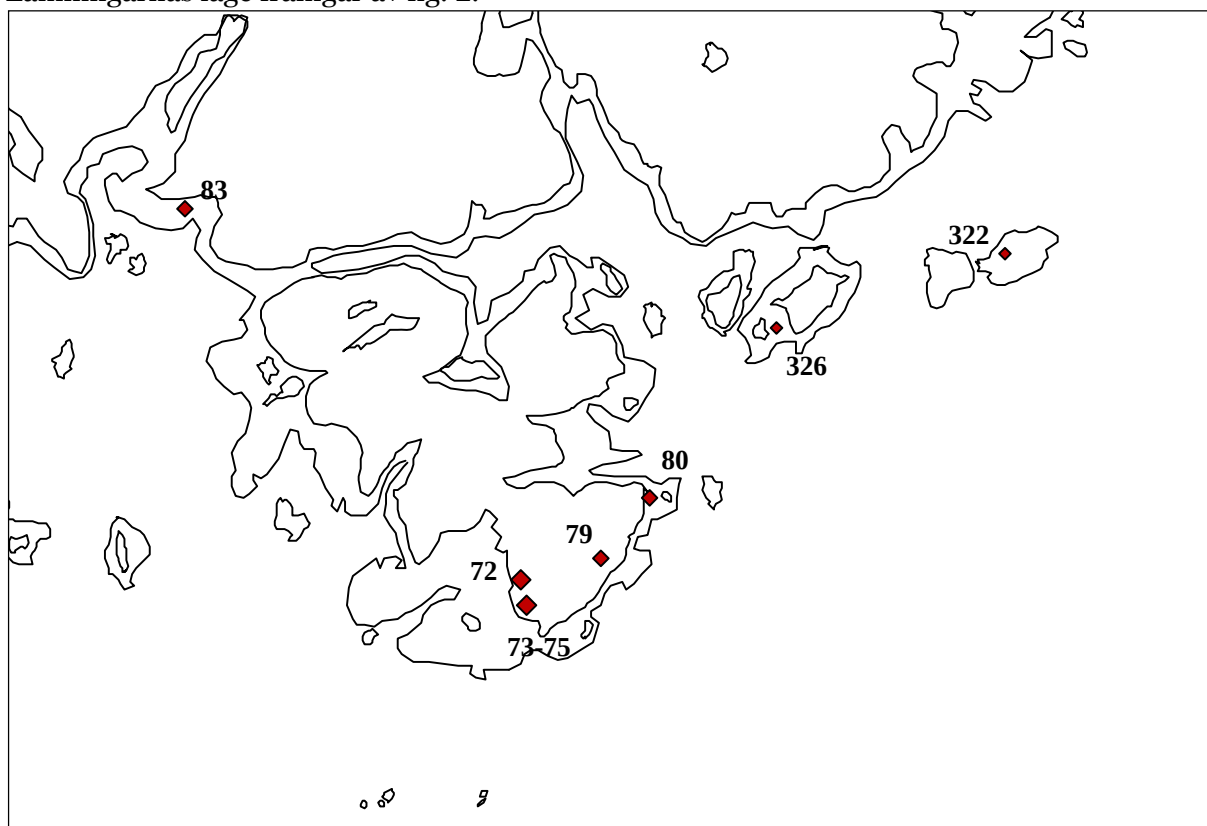
1 m NÖ om nr 2 är

3) *Tomtning*, spetsoval, 3,5x2 m (170-370 gon), bestående av 0,3-0,5 m st stenar, lagda i ett varv på flat håll. I SÖ änden är en 1x1 m st stensamling. På SV långsidan är en 1 m st öppning, mot nr 2. I NV änden växer en liten tall.

1 m NV om nr 3 är

4) *Tomtning?*, närmast rund, 2 m diam, bestående av ett tiotal glest lagda 0,3-0,4 m st stenar i ett varv på flat håll. Öppen i NV.

Lämningarnas läge framgår av fig. 2.

Figur 2. Tomtningar i området kring Skagshalvön i södra delen av Grundsunda sn.

Dokumentation och undersökning

Fornlämning RAÄ 72

RAÄ 72 ligger 12-15 m.ö.h. På en ca 100x30 m stor klapperstensterrass i riktning NNÖ-SSV registrerades nio tomtningar med olika form. Fyra av tomtningarna är "partomtningar", d.v.s hopbyggda två och två. I sydväst sluttar terrängen och har utgjort ett djupt inskuret och skyddat äldre hamnläge i nord-sydlig riktning – en föregångare till det nuvarande fiskeläget vid Skeppsmaln. I öster avgränsas området av berghällar och högre terräng. Ytterligare en husgrundslignande anläggning ligger sydväst om tomtningsområdet på en lägre nivå (7 m.ö.h.).

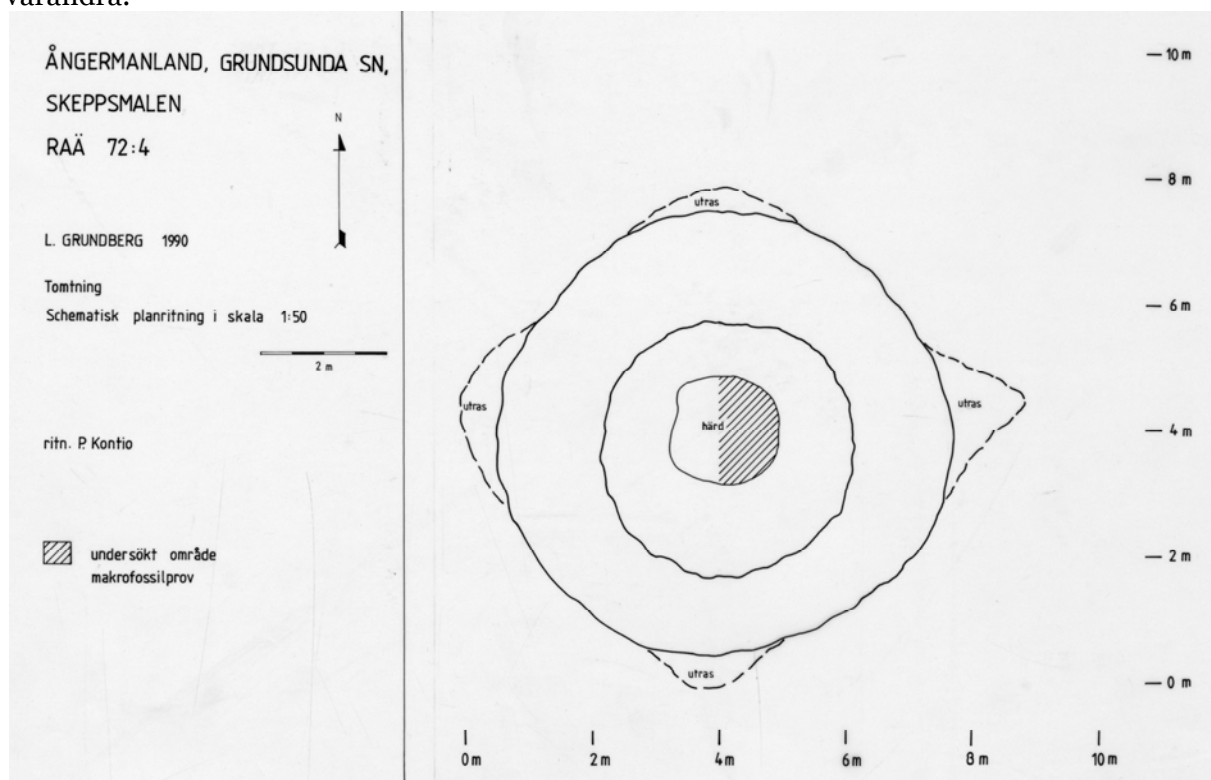
Hela området karterades med totalstation med hjälp av Plan- & byggkontoret vid Örnsköldsviks kommun.

I den största tomtningen, RAÄ 72:4 som ligger c 14,5 m.ö.h. och är hopbyggd med 72:5, framträdde en härd i mitten av anläggningen. Denna tomtning utvaldes för närmare undersökning genom uppmätning och partiell utgrävning.

Tomtning RAÄ 72:4

Tomtning, rund (ej övertorvad), i mitten en c 1,2 m i diameter stor härd, indikerad av renlav och gräs (som är ovanligt i området). I norra delen växer en liten tallbuske. Ett ca 0,35x0,25 m stort område i härdens södra del avtorvades. Där framkom bland de 0,05-0,1 m stora stenarna en hel del skörbränd sten samt brända ben. Makrofossilprov togs.

Härden är ca 1,40x1,30 m, och framträder som en någorlunda regelbunden cirkel av torv och lav. Knappt hälften av härden – 1,15x0,46 cm – har undersökts varvid grävning har skett till ca 0,25-0,27 m djup, dvs till "botten". Härden består av småstenar som inte skiljer sig från tomtningens övriga bottenyta men några stenar är skörbrända. I härden fanns flera "stenlager", som dock inte verkade vara speciellt arrangerade i lager, utan bara lagda ovanpå varandra.

Figur 3 Ritning av tomtning 72:4

Mellan stenarna fanns sotig jord och den var full av smårötter som gjorde det svårt att gräva. Den humushaltiga kulturpåverkade jorden var brun eller mörkbrun och något kolblandad. Sammanlagt avlägsnades genom grävning cirka fyra stora hinkar med sten och lite jord från södra delen.

Vare sig kolbitar eller föremål påträffades men rikligt med små brända ben som till stor del satt fast i rötter och torv och var spridda över hela den grävda ytan. I nordöstra delen framkom brända ben redan i ytan. I sydöstra delen låg de brända benen något djupare. I övrigt framgick inte av någon stenkoncentration var härden tog slut; det var bara det organiska materialet (jorden) som slutade där "härden" tog slut. Området är också aningen högre än omgivningen.

14-15 påsar jord togs för makrofossilanalys och 1 påse för ^{14}C -datering. Det sistnämnda provet togs i det mörkaste området i den allra sydligaste delen av härden.

Fornlämning RAÄ 73

RAÄ 73 ligger 13-14 m.ö.h i hällmark i anslutning till klippblock och högre belägna berghällar i norr. Två närmast rektangulära tomtningar är sammanbyggda varav en är indelad i två rum. Området dokumenterades genom uppmätning och fotografering. En 2x1 m stor yta i den nordöstra delen av den östra tomtningen (RAÄ 73:2) undersöktes. Inga fynd påträffades. Två makrofossilprov insamlades.

Fornlämning RAÄ 74

RAÄ 74 består av en s.k. blockväggstomtning (74:1) som ligger 7,5-9 m.ö.h. I närheten finns ytterligare en förmodad rest av en mindre tomtning av liknande karaktär (74:2). Området dokumenterades genom uppmätning och fotografering.

Fornlämning RAÄ 79

RAÄ 79 består av flera tomtningsliknande lämningar på flack och bar hällmark ca 20 m.ö.h. Anläggningarna skiljer sig från övriga lokaler genom att de består av ett enda stenvarv som vilar direkt på berghällen. Lämningarna har såtillvida vissa likheter såväl med s.k. fågelfångstanläggningar (Bondesson 1994) som med labrynter (Grundberg & Sjöberg 1992). Syftet med undersökningen var att försöka klargöra om anläggningarna verkligen fungerat som "tomtning".

Området dokumenterades genom uppmätning och fotografering. Ett hårdliknande område i anslutning till RAÄ 79:3 undersöktes närmare. Inga fynd påträffades men ett flertal jordprov för makrofossilanalys insamlades.

Tomtning RAÄ 79:3

Vid undersökning av "härden" framkom ett svart, mycket fett kulturlager utan synliga ben eller kolbitar (endast sot och mycket små kolfragment). Lagret var 0,01-0,03 m tjockt och låg direkt på den flata berghällen. I nordöstra delen löpte en ca 0,05 m bred och 0,03 m djup spricka i berget (ung. NÖ-SV). Flera liter jordprov togs för makrofossilanalys. Utanför anläggningen fanns ingen antydan till kulturlager.

Undersökningarna har inte med säkerhet kunnat klarlägga lämningarnas funktion. Att det skulle röra sig om förstörda labrynter eller fågelfångstanläggningar kan avfärdas på grund av deras utformning. Anläggningarnas dimensioner och den hårdliknande konstruktionen med sot och kolfragment antyder på att de sannolikt har haft en liknande funktion som övriga tomtningar i området.

Analys

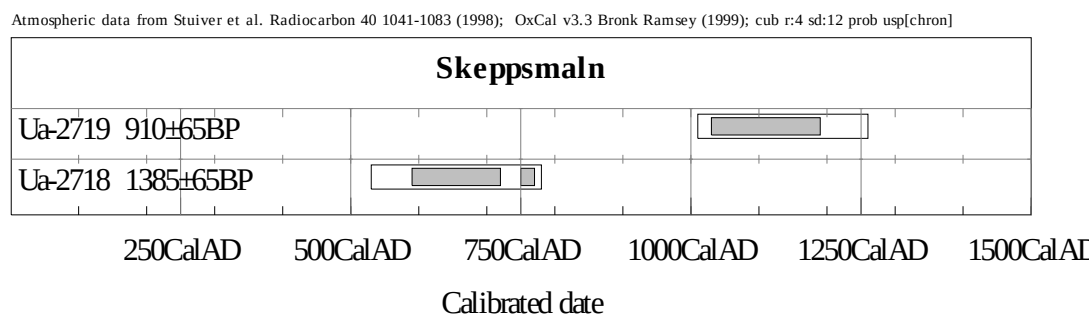
14C-datering

Ett kolprov från vardera hårdarna i RAÄ 72:4 och 79:3 har 14C-analyserats vid Ångströmlaboratoriet, Uppsala universitet (tab. 3, fig. 4). Analysen visar att kol från hården i tomtning 72:4 vid Skeppsmaln med 95 % sannolikhet härrör från tiden mellan 530-780 e.Kr, d.v.s. vendeltid. Kol från hården i tomtning 79:3 kan på samma sätt hänföras till perioden 1010-1260, d.v.s. yngsta vikingatid/äldre medeltid.

Tabell 3. ¹⁴C-datering från tomtningar på Skagshalvön.

Analysnr	Anläggning och prov	14C-ålder BP	Kalibrerad ålder AD 1 S (68% sannolikhet)	Kalibrerad ålder AD 2 S (95% sannolikhet)
Ua-2718	72:4, hård kp7	1385±65	590-770	530-780
Ua-2719	79:3, hård kp6	910±65	1030-1190	1010-1260

Analys: Ångströmlaboratoriet (tandemaccelerator), Uppsala universitet (Ua)
Kalibrering enligt Stuiver et al. (1998)

Figur 4 Diagram över kalibrerade 14C-datering av tomtningar på Skagshalvön.

Osteologisk analys

En mindre mängd brända ben tillvaratogs i den undersökta hården i tomtning 72:4 vid Skeppsmaln. Den osteologiska analysen som genomfördes av Torbjörn Ahlström vid Statens historiska museum visar att samtliga identifierbara ben utgjordes av säl. Benresterna härrör från extremiteternas nedre del på sälen. Någon säker artbestämning har inte kunnat göras, men av storleken att döma rör det sig sannolikt om kutar (ungsälar) av vikaresäl (muntlig uppgift från Torbjörn Ahlström). Om det sistnämnda antagandet är riktigt torde det röra sig om vårvinterjakt på isen.

Makrofossilanalys

I samband med undersökningarna insamlades jordprover från flera av tomtningarna. Makrofossilanalys av dessa jordprov har genomförts av Karin Viklund vid Umeå universitet. Vid analysen påträffades (förutom recenta inslag) 1 mjölon (*Arctostaphylos uva-ursi*) i RAÄ 72:1, medan kråkbär/kråkbärsfrö (*Empetrum*) hittades i de undersökta hårdarna i RAÄ 72:4 och 79:3 samt i 73:2. I den sistnämnda anläggningen påträffades också barr av tall eller gran. Förekomsten av kråkbär kan antyda att hårdarna använts under senhöst eller tidig vinter.

Tolkning och diskussion – säljakt i det yttersta kustbandet

Undersökningarna har visat att tomtningarna i området skiljer sig från varandra med hänsyn såväl till ålder som till karaktär och sannolikt även funktion. De har olika topografiskt läge och olika konstruktion. Tomtningar finns såväl på klapperstensfält som på hällmark och i såväl vindskyddade som exponerade lägen. ¹⁴C-analyserna visar att tomtningarna har använts såväl under vendeltid som tidig medeltid.

Det kan inte med säkerhet avgöras under vilken årstid tomtningarna har använts. Förekomsten av förkolnade fröer (fr.a. kråkbär) indikerar en användning under senhöst eller tidig vinter, medan sälbenen (om antagandet att det rör sig om kutar från vikaresäl är riktigt) antyder vårvinter.

Resultaten öppnar för en vidare diskussion vad gäller tomtningarnas förhållande till i första hand de s.k. nykuströsen som finns i kustbandet, dvs gravrösen på järnåldersnivå i det yttersta kustbandet. Denna fornlämningsstyp har också varit föremål för undersökningar inom Risöfjärdsprojektet.

Referenser

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMR), Stockholm

Bearbetningar

- Baudou, E. 1988. Det maritima kulturlandskapet och den arkeologiska forskningen i Norrland. *Det maritima kulturlandskapet kring Bottenviken. Artiklar och studier från Bottenviksprojektet*:168-179. Umeå.
- Bondesson, W. 1994. Fågelfångstanläggningar i Sättna och Selånger i Medelpad. *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge*:59-65. Stockholm.
- Broadbent, N. 1988. Järnålderns och medeltidens säljägare i övre Norrlands kustland. *Arkeologi i norr* 1:145-164.
- Broadbent, N. 1989a. Bjuröklubbs arkeologi. *Oknytt* nr 1-2/1989:15-23. Johan Nordlander-sällskapets tidskrift.
- Broadbent, N. 1989b. En kort redogörelse för nyligen erhållna ¹⁴C-dateringar från Bjuröklubb, Grundskatan, Stora Fjäderägg och Stor-Rebben i Västerbotten och Norrbotten. *Bottnisk kontakt* IV:21-23. Skellefteå.
- Broadbent, N. 1991. Järnålderns sälfångst i Bottniska viken. Om ett nordligt socioekonomiskt och kognitivt system. *Sentrum-periferi. Sentra og sentrumdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*:223-231. Gunneria 64. Trondheim.
- Grundberg, L. 1992. 1000 år kring Risöfjärden. *Arkeologi Nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*:131-144. Skrifter från Örnsköldsviks museum 3. Örnsköldsvik.
- Grundberg, L. & Sjöberg, R. 1992. Labyrintforskning i norra Ångermanland. *Arkeologi Nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*:78-88. Skrifter från Örnsköldsviks museum 3. Örnsköldsvik.
- Hallström, G. 1942. Lövvånger sockens forntid, belyst av fynd och fornlämningar. *Lövvånger. En sockenbeskrivning. Första delen*. Umeå.
- Hallström, G. 1949. Lövvångerns sockens forntid. 2. *Lövvånger. En sockenbeskrivning. Andra delen*. Umeå.
- Hermansson, Ö. 1993. Förhistoria och historia i nordöstra Ångermanland. *Arkeologi i Sverige. Ny följd* 2:173-193. Stockholm.
- Klang, L., Lindström, I., Norman, P., Olofsson, L. & Westerberg, J. O. 1991. Fornlämningar i skärgård – några resultat av riksantikvarieämbetets arkeologiska dokumentation i övre Norrland och i Norrbottens skärgård 1984-89. *Arkeologi i Sverige. Ny följd* 1:247-308. Stockholm.
- Lundström, E. & O. 1982. *Fiskarliv i Grundsunda. Bjästa*.
- Nilsson, A.-C. 1989. *Tomtningar från yngre järnåldern utmed Övre Norrlands kust*. Research Reports 13, CAK. Umeå.
- Nordin, L. 1972. *Hustomtningar i Skeppsmalen och deras paralleller*. 40-poängsuppsats i arkeologi, Uppsala universitet.
- Norman, P. 1993. *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets Handlingar 116. Stockholm.
- Norman, P. 1995. *Sjöfart och fiske. De kulturbundna näringarnas lämningar*. Fornlämningar i Sverige 3. Riksantikvariet Stockholm
- Lindström, I. & Olofsson, L. 1993. Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården. *Arkeologi i norr* 4/5:55-74, 1991/92. Umeå.
- Olofsson, L. & Lindström, I. 1990. *Fiskelägen och tomtningar i västra Bottenvikens skärgård*. C-uppsats i arkeologi, Umeå universitet.
- Rathje, L. 2001. *Amasonen och jägaren. Kön/genderkonstruktioner i norr*. Studia Archeologica Universitatis Umensis 14. Umeå.
- Stuiver, M. et al. 1998. *Radiocarbon* 40 1041-1083.

Tekniska och administrativa uppgifter

Länsstyrelsens i Västernorrland dnr: 220-7323-90

Länsmuseet Västernorrlands dnr: 293-90

Län: Västernorrland

Landskap: Ångermanland

Kommun: Örnsköldsvik

Socken: Grundsunda

Fastighet: Ällön 2:2

Ekonomiskt kartblad: Gula kartan Ällön 19 J 22

Koordinatsystem: Fristående

Höjdsystem: Rh 70

Arkeologisk personal: Leif Grundberg (undersökningsledare), Päivi Kontio och Anette Glöde

Osteologisk analys: Torbjörn Ahlström, Statens historiska museum

Makrofossilanalys: Karin Viklund, Umeå universitet

¹⁴C-analys: Ångströmlaboratoriet, Uppsala universitet

Renritning: Päivi Kontio

Inmätning: Ejler Forsberg, Plan- & byggkontoret, Örnsköldsviks kommun

Rapportsammanställning (scanning fyndlistor, digitalisering, sammansättning): Maria Johansson

Rapportmanus: Leif Grundberg

Dokumentationsmaterialet förvaras på Länsmuseet Västernorrland Murberget.

Bilagor

Osteologisk analys RAÄ 72:4

Av Torbjörn Ahlström (1991), Statens historiska museum

Benlista

5 frag.	Säl;	metapod distalt.
1 frag.	Säl;	metapod proximalt.
15 frag.	Säl;	phalanx distalt.
8 frag.	Säl;	phalanx proximalt, varav tre med epifysytor.
3 frag.	Säl;	phalanx diafyser.

Σ vikt säl: 16 g.

Σ vikt obestämbart: 86 g.

Kommentar

Av sammanlagt 102 g väl brända ben, har 19% kunnat bestämmas. Uteslutande har dessa kunnat hänföras till säl. Dock har det inte varit möjligt att närmare artbestämma dessa sälfragment. Märkbart är den ensidiga, anatomiska representationen till extremiteternas nederdel.

Makrofossilanalys

Av Karin Viklund (1991), Umeå universitet

Skeppsmalen Raä 72:1

0,5 l* 1 mjölon (*Arctostaphylos uva-ursi*), 1 recent tall/gran
0,5 l
1 l

Skeppsmalen Raä 72:4

0,5 l* SÖ-del av härd benflisor, brända, 1/2 kråkbär (*Empetrum*)
0,5 l* recenta tall/gran
0,5 l* -
0,5 l* -

0,5 l* SÖ-del av härd -

0,5 l* SÖ-del av härd -

0,5 l SV-del av härd

1 l - " -

1 l - " -

0,5 l - " -

0,5 l - " -

1 l - " -

Skeppsmalen Raä 73:2

0,5 l* 6 st kråkbär (*Empetrum*), barr av tall/gran
0,5 l
0,5 l
0,5 l

Skeppsmalen Raä 74

0,25 l

Skagsudde Raä 79:3

1 l* SÖ-del av härd 1 kråkbärsfrö

0,5 l SV-del av härd

1 l SV-del av härd

1 l SÖ-del av härd

0,5 l härd

1 l SV-del av härd

* = genomgången

Fotoprotokoll

Dia film 5/1990

Nr	Motiv	Riktning (från)
1		
2		
3		
4	Raä 79:2-4	SSÖ
5		
6		
7		
8	Raä 79:2-4	SSV
9	Raä 79:2-4	N
10	Raä 79:1	NNÖ
11		
12		
13		
14		
15		
16		
17		
18		
19		
20		
21		
22		
23		
24		
25		
26		
27	Raä 73:2 Avtorvning	SSÖ
28		
29		
30		
31		
32	Raä 74	NNV
33		
34	Raä 74 lod	V
35		
36		

Sv/v (film 6/1990 90:53), T-Max 100

Nr	Motiv	Riktning (från)
1		
2		
3	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	SSÖ
4	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	SSÖ
5	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	SSÖ
6	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	SSV
7	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	SSV
8	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:2-4	N
9	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:1	NNÖ
10	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:1	SSÖ
11	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:1	N
12	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 82:1, översikt	SV
13	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 82:1-3, översikt	SSÖ
14	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 82:1	ÖNÖ
15	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 82:2	ÖNÖ
16	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 82:3	NNÖ
17	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 81	V
18	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 81	SSV
19	Tennviken, Raä 83	S
20	Tennviken, Raä 83	N
21	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:2 under avtorvning	SSÖ
22	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:1 under dokumentation	ÖSÖ
23	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:2 under avtorvning	Ö
24	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:2, makroprovtagning	Ö
25	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 74, översikt	N
26	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 74	NNV
27	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 74	SSV
28	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 74, "lodfoto"	V
29	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 74, makroprovtagning	N
30	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:1	N
31	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:1	ÖSÖ
32	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 73:1	SV
33	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:1	Ö
34	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:1	NV
35	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4	N
36	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4	ÖSÖ

Dia (film 7/1990)

Nr	Motiv	Riktning (från)
1		
2		
3	Raä 73:1	SV
4	Raä 72:1	Ö
5		
6		
7	Raä72:4	ÖSÖ
8		
9		
10		
11		
12		
13		
14		
15		
16		
17		
18	Raä79:3 Härd före avtorvning	NÖ
19		
20		
21		
22	Raä79:3 Efter avtorvning	NÖ
23		
24		
25		
26		
27		
28		
29		
30		
31		
32		
33		
34		
35		
36		

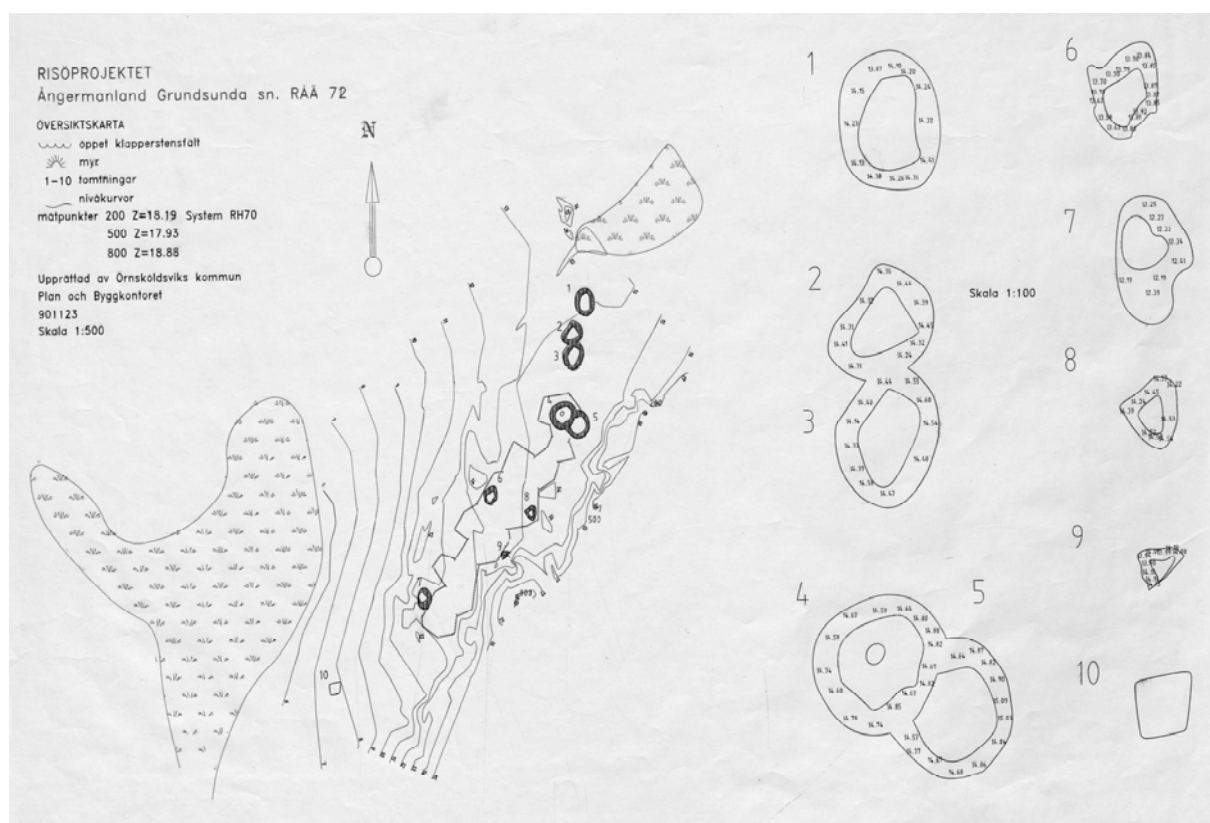
Sv/v (film 8/1990; ÖM 90:61), T-Max 400

Nr	Motiv	Riktning (från)
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		
12	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:3, detalj av härd före avtorvning	NÖ
13	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:3, detalj av härd före avtorvning	NÖ
14	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:3, detalj av härd före avtorvning	NV
15	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 79:3, detalj av härd efter avtorvning	NÖ
16	Arbetsbild	
17	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	SV
18	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	VSV
19	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	NNV
20	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	NV
21	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	SSV
22	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	Ö
23	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 80	
24	Haraskär, vy från Raä 80	
25	Vy mot Gråklubben & Haraskär	
26	Vy mot Skags udde	
27	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4, härd under avtorvning	S
28	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4, härd under avtorvning	Ö
29	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4, härd under avtorvning	NÖ
30	Fikabild	
31	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:4, härd efter avtorvning	
32	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:6	SSÖ
33	Skagshalvön/Skeppsmaln Raä 72:6 + 72:4 under arbete	
34	Labyrint Trissvarpssundet	Ö
35	Labyrint Trissvarpssundet	S
36	Haraskär från Trissvarpssundet	ÖNÖ
37	Röse Trissvarpssundet	SSV

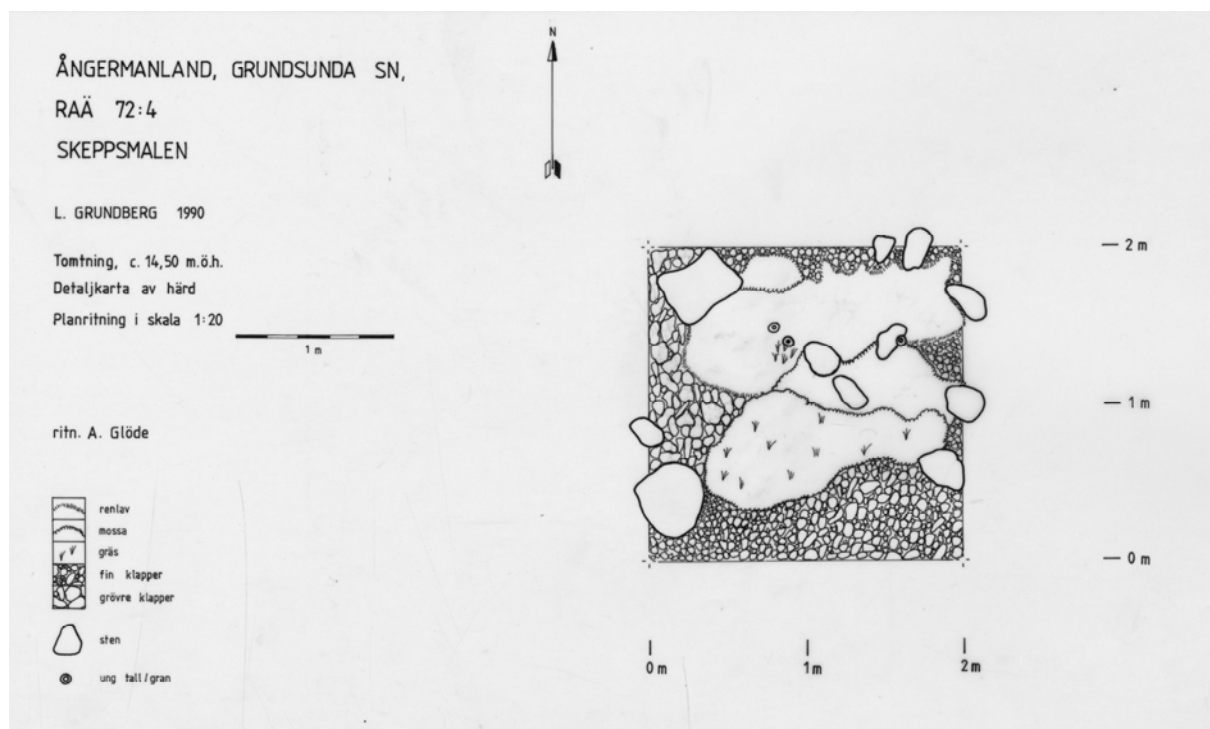
Dia film 9 1990

Nr	Motiv	Riktning (från)
1		
2	Raä 72:4 Härden efter avtorvning	S
3	Raä 72:6	SSÖ
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		
12		
13		
14		
15		
16		
17		
18	Raä 72:4 Härden efter återställning	
19		
20	Raä 73:3	Ö
21		
22		
23		
24		
25		
26		
27		
28		
29		
30		
31		
32		
33		
34		
35		
36		
37		

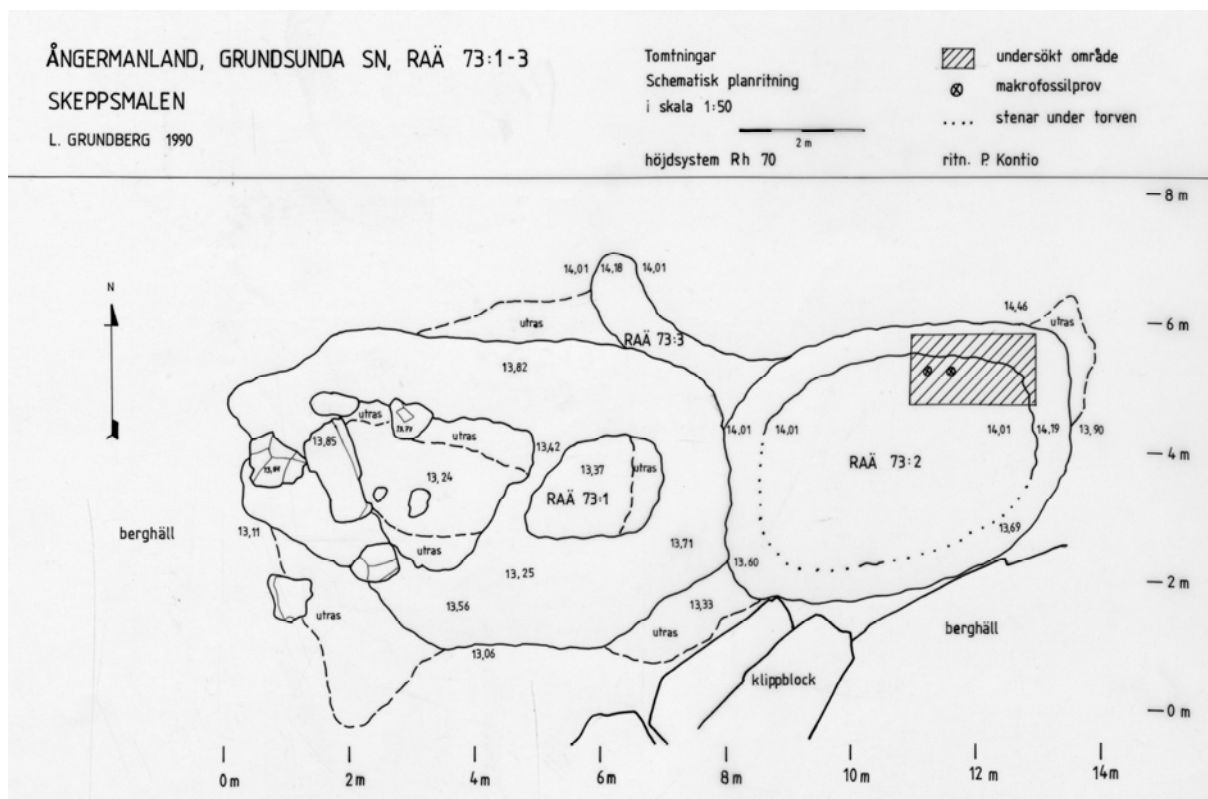
Kartor och ritningar

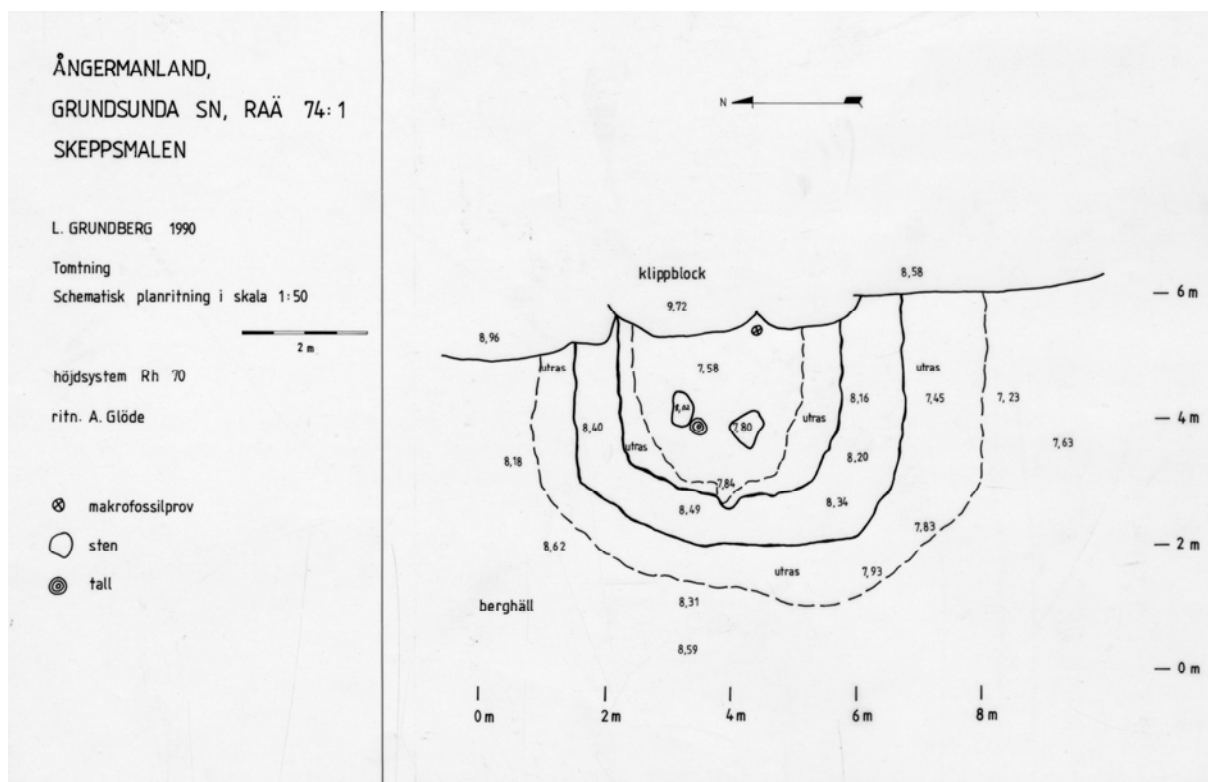
Figur 5 Skeppsmalen Raä 72

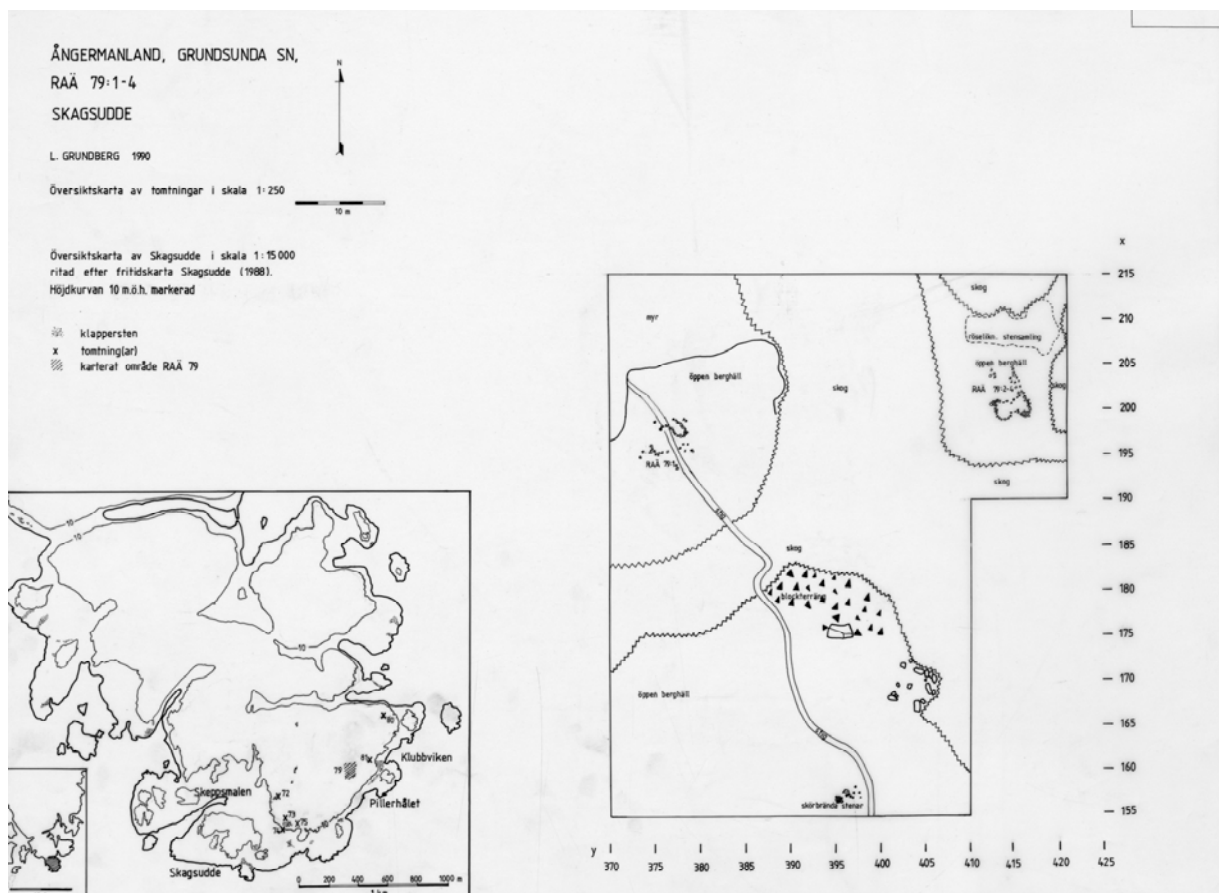
Figur 6 Skeppsmalen Raä 72:4

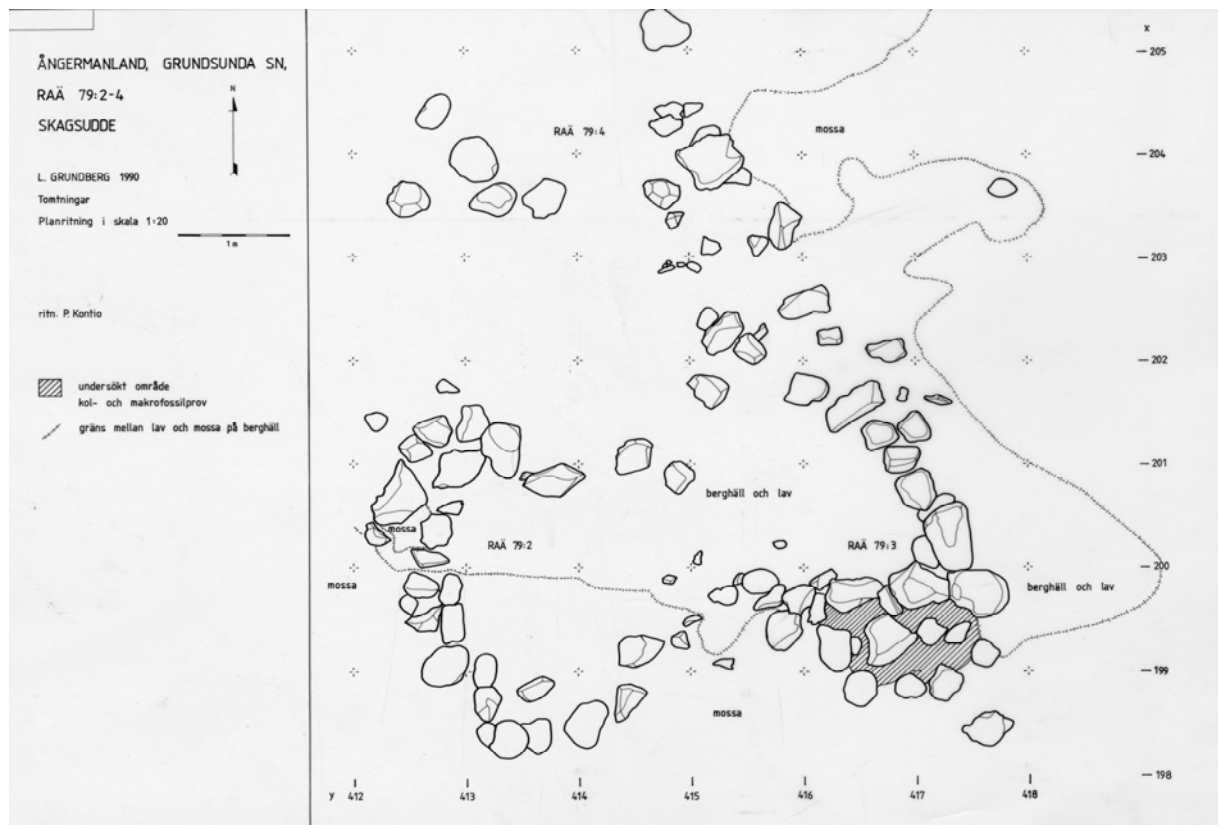
Figur 7 Skeppsmalen Raä 73:1-3

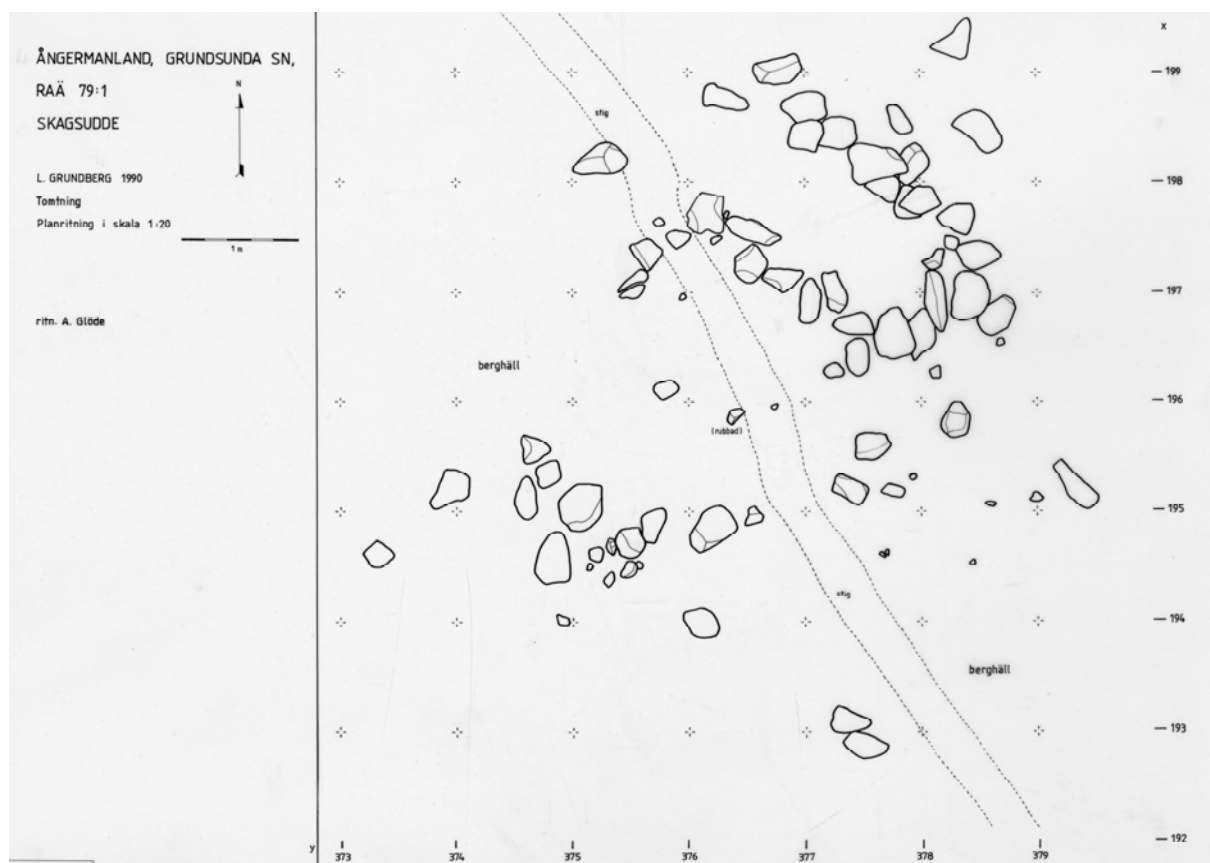
Figur 8 Skeppsmalen 74:1

Figur 9 Skeppsmalen 79:1-4

Figur 10 Skeppsmalen 79:1

Figur 11 Skeppsmalen 79:2-4